

С. В. Шийка,

Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне

МІКРОТОПОНІМИ РІВНЕНЩИНИ, МОТИВОВАНІ ГЕОГРАФІЧНИМИ ТЕРМІНАМИ БІР, ЛІС

Стаття присвячена з'ясуванню етимологічних основ, лексико-семантичних та структурно-словотвірних особливостей мікротопонімів Рівненщини, мотивованих географічними термінами бір, ліс.

Ключові слова: апеллатив, лексема, мікротопонім, номінація, термін.

Статья посвящена выяснению этимологических основ, лексико-семантических и структурно-словообразовательных особенностей микропонимов Ровенщины, мотивированных географическими терминами бор, лес.

Ключевые слова: апеллатив, лексема, микропоним, номинация, термин.

This article is dedicated to investigation of etymological bases, lexical and semantic, structural and word building peculiarities of microtoponyms of Rivne region motivated by geographical terms as 'coniferous forest', 'forest'.

Keywords: appellative, lexema, microtoponym, nomination, term.

Лісові масиви займають більше третини площі Рівненської області, тому народна лексика на їх позначення кількісно значна й багатогранна. Особливо виділяється з-поміж інших група власних назв, які номінують ліс і просторово суміжні реалії. Промислове вирубування лісів, що здійснюється активно протягом останніх десятиліть, заліснення нових територій веде до зміни фізико-географічного середовища, зникнення одних топографічних об'єктів і появу інших. Змінюється й місцевий онімкон: деякі назви випадають із мовленнєвого обігу, але, разом з тим, з'являються нові. Тому особливу увагу варто приділити проблемі збору, фіксації й належного опрацювання місцевого мікротопонімічного матеріалу.

Аналіз регіональних власних назв рослинного простору відображено в наукових працях Д. Г. Бучка, Н. І. Лісняк, О. І. Михальчук, О. І. Проць, Н. В. Сокіл, Н. Р. Яницької та ін. Походження назв малих географічних об'єктів краю частково досліджували науковці Г. Л. Аркушин, Я. О. Пура, В. П. Шульгач та ін.

У сфері нашої уваги постає з'ясування етимологічних коренів, лексико-семантичних та структурно-словотвірних особливостей низки мікротопонімів Рівненщини, мотивованих загальними географічними термінами **бір, ліс**. Виклад матеріалу проведено в двох статтях «Бір» та «Ліс».

Бір. Мікротопонім *Бір* номінує на Рівненщині куток села (сс. Кургани Ос, Ніговищі Зр, [бор] Межиріч Ос), хутір (н.п.п. Моквин Бр, Серники Зр; [бор] Березне, Вітковичі Бр), ліс (н.п.п. Борове Рк, Велика Любаша Кс, Лючин Ос, Сварищевічі Дбр, Слобідка Ос; [бир] Грабів, Сморгів Рв; [б'ір] Межиріч Ос; [бор] Рокитне Рк; [бур] Городище Бр; [буор, бо'р] Городець Вл, Прислуч Бр, Рокитне Рк), болото ([бур] с. Губків Бр), поле ([буир] сс. Більська Воля, Довговоля, Кругле Вл), пасовище ([буор, бо'р] с. Дерть Рк) [4, с. 32; 5, т. 1, с. 53]. Власна назва утворена шляхом прямого переходу загальнономовного терміна *bir* < **borь* 'сосна; сосновий ліс' [2, т. 1, с. 200] у топонім. В українській мові *bir* – 'сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс із переважанням сосни' [6, т. 1, с. 188], на досліджуваній території *bir* – 'великий сосновий ліс'; *bir* – 'високий старий ліс', 'бір, великий сосновий ліс', 'хвойний ліс', 'мішаний ліс'; *bor* – 'бір'; *bôr* 'сосновий ліс' [9, с. 13, 14, 16]. Домінантне значення 'сосна; сосновий або хвойний ліс' послідовно відображено і в інших слов'янських мовах: рос. *бор* 'великий сосновий і ялиновий ліс, що росте на сухому підвищеному місці', блр. *бор* 'бір', болг. *бор* 'сосна', в.-луж. *bor* 'сосновий ліс', н.-луж. *bor* 'сосна', 'бір, сосняк', пол. *bór* 'сосновий ліс, ліс із смолистих і хвойних дерев', 'густий, темний ліс', словац. *bor* (і *bôr*) 'сосна', 'хвойний ліс', чес. *bor* 'сосновий ліс' [7, с. 25].

Розглядаючи міждіалектні семантичні коливання лексеми *bir* на слов'янському мовному просторі, М. І. Толстой зауважує, що на Поліссі можна виділити інваріант значення 'невелике підвищення з супіщаним (рідше піщаним) ґрунтом, зазвичай поросле лісом, частіше за все сосновим', який дещо відмінний від загальноприйнятого для цієї території в лінгвістичній літературі (пор. *bir* – 'сосновий ліс', 'хвойний ліс') [7, с. 22-23]. Тобто під цим словом тут розуміють відповідний рельєф місцевості, на якій проростає ліс. Тому семантику терміна *bir* слід пов'язувати з двома факторами: наявність лісу (зазвичай соснового) і невеликого (переважно сухого) підвищення, на якому росте цей ліс. Схожі мотиви переважають у найменуванні малих географічних об'єктів краю. Семантичний зв'язок: ліс (переважно сосновий) ↔ прилісова територія (підвищення, на якому він проростає) реалізується в паралелі власних назв: *Bir* (і фонетичні варіанти) – назва лісу ↔ *Bir* – назва поля, пасовища, кутка села, хутора тощо. Випадає з цієї зв'язки хіба що *Bur* – назва болота. Проте і тут існує відповідник: зах.-слов. діал. *bôr* 'низинне, болотисте місце' [7, с. 33].

Зіставимо місцевий номен *Bir* із аналогічною назвою, записаною на Чернігівсько-Сумському Поліссі, сусідній Волині та Білорусі. Так, мікротопонім *Bir* називає на Чернігівщині й Сумщині ліс і поле [8, с. 40], на Волині – ліс, поле, куток населеного пункту, у Брестській області Білорусі – ліс [5, т. 1, с. 53].

Переходячи в мікротопонімічну категорію, лексична одиниця *bir*, на досліджуваній території, виступає в ролі словотвірної основи. Так, за допомогою суфікса *-к* та топонімівірної флексії множини *-и* утворилася назва *Birki* – ліс (н.п.п. Бурераж Зд, Пустоїванне, Ситне Рд; [боркі] Куни Зд; [бурки, бурк'і] Володимирець Вл), поле (н.п.п. Демидівка Дм, Рафалівка Вл, Собіщиці Вл; [боркі] Бутейки Ср; [бурки, бурк'і] Тумень Дбр), сінокіс (с. Дитиничі Дбн), пасовище ([борки] с. Сварині Вл), долина ([боркі] с. Калинівка Ср), куток села ([биркі] с. Стрільськ Ср), хутір (н.п.п. [буорк'і] Глинне Рк, [бурки, бурк'і] Володимирець Вл) (пор. також

ойконім *Бірки* в Нововодолазькому р-ні Харківської обл, мікротопоніми *Бірки* на Волині та Білорусі [5, т. 1, с. 53-54]). Засвідчено конфіксаційні деривати *Підбір'я* – культивована земля неподалік бору (с. Межиріч Ос) [3, ч. 4, с. 12], *Підбіроч* – ліс неподалік соснового бору (с. Бухарів Ос) [3, ч. 4, с. 100], *Обіроч* – ліс (с. Плоска Рв) [3, ч. 2, с. 172], невеликий лісок побіч великого бору (*Обурок*) с. Великий Шпаків Рв) [3, ч. 2, с. 165] та словосполучення *Бірковий ліс* – ліс (сс. Залужжя, Іваниничі, Переросля, Семидуби, Судобичі Дбн) [4, с. 32], в якому першим компонентом виступає онімізований відносний прикметник *бірковий*, а другим – географічний номенклатурний термін *ліс*.

Ліс. Мікротопонім *Ліс* виник у результаті онімізації загальної назви *ліс* (< псл. **lěšь* ‘простір, порослий деревами, особливо листяними; дерева, особливо листяні; дерево як будівельний матеріал’, пор.: рос., блр. і болг. *лес*, пол. *las*, чes. і словац. *les*, в.-луж. і н.-луж. *lěs* ‘ліс’, словен. *lēs* ‘дерево (як матеріал); ліс’, схв. *lēs* ‘дерево; ліс’ [2, т. 3, с. 265-266; 10, вип. 14, с. 249-252]). У більшості населених пунктів краю (або неподалік) ростуть ліси. Їхня номінація часто нівелює різницю між загальним словом *ліс* і прив'язкою до конкретного фітооб'єкта власною назвою *Ліс*. Це один із випадків надмірної близькості апелюватив та мікротопонімів; останні, при цьому, зберігають свою мотивованість. Тісна та безпосередня залежність лексико-семантичної зв'язки *Ліс* (номен) – *ліс* (загальний термін) настільки переконлива і контекстно зрозуміла, що онім *Ліс*, як назва лісу ‘ великої площі землі, зарослої деревами і кущами’ [6, т. IV, с. 522] рідко потрапляє до термінологічних діалектних словників, натомість репрезентує інші суміжні об'єкти, пор. напр.: осілість на лісозрубі; вулиця, розміщена вздовж лісу (с. Здовбиця Зд) [3, ч. 3, с. 11; 5, т. 2, с. 26] тощо. Заповнення вакантного номінативного простору для називання лісу та прилісової місцевості відбувається унаслідок онімізації дериватів лексеми *ліс*. Цей процес особливо характерний для творення мікротопонімів на території Рівненщини.

Від суфіксальних похідних слова *ліс*, які найбільш продуктивно проявляють себе у творенні власних назв, походять, зокрема, такі мікротопоніми: *Лісець* – ліс, невеликий за площею (*[л'ісець]* с. Красносілля Вл) [5, т. 2, с. 26], *Лісища* – хутір (с. Осова Дбр), *Ліска* – сосновий гай (с. Радиславка Рв) [3, ч. 2, с. 40], *Ліски* – гай (с. Тайкури Рв) [3, ч. 2, с. 27], поле (с. Обарів Рв) [3, ч. 2, с. 94], нива в околиці лісу (с. Старожуків Рв) [3, ч. 2, с. 131], *Лісовики* – куток села (с. Забілівка Зд) [3, ч. 3, с. 131], вулиця за колишнім лісом (с. Глинськ Зд) [3, ч. 3, с. 57-58], колишні забудови лісорубів (с. Мала Мощаниця Зд) [3, ч. 3, с. 128] (два останні утворено за допомогою суфіксів *-к* та *-овик* і флексії множини *-и*), *Лісовисько* – пасовисько серед лісу (с. Точевики Ос) [3, ч. 4, с. 51], *Лісовище* – забудови в колишньому лісі (с. Шубків Рв) [3, ч. 2, с. 45], *Лісок* – заселений гай (с. Великий Житин Рв) [3, ч. 2, с. 39], куток села (с. Малий Житин Рв) [3, ч. 2, с. 39], урочище (с. Мізочок Зд) [3, ч. 3, с. 84] та ін. Префіксально-суфіксальним способом утворено номени-орієнтири: *Заліски* [*зал'іски*] – куток села, що знаходиться за ліском (с. Колоденка Рв) [5, т. 1, с. 280], *Залісок* – сінокіс із колишнім гаєм (с. Глупанин Зд) [3, ч. 3, с. 29], урочище по другому боці ліска (с. Мізочок Зд) [3, ч. 3, с. 84], *Залісея* – нива по другому боці лісу (сс. Білашів, Ступне Зд) [3, ч. 3, с. 122, 133], колишній хутір за смугою лісу (с. Буша Зд) [3, ч. 3, с. 96], *Залісея* [*зал'іс'а*] – поле за лісом (с. Малий Шпаків Рв) [5, т. 1, с. 280-281], куток, де ріс ліс (м. Березне Бр) [5, т. 1, с. 280-281], *Підлісок* – поле над лісом (м. Рівне, Басів Кут) [3, ч. 2, с. 9], *Підлісея* – ґрунти неподалік лісу (с. Новородичі Ос) [3, ч. 4, с. 30], *Підлісян* – горб поблизу лісу (с. Мала Мощаниця Зд) [3, ч. 3, с. 129]. У назвах *Залісея*, *Підлісея*, які виникли за моделлю префікс-прийменник (*За-*, *Під-*) + *корінь* (*ліс*) + суфікс збірності (**ь-я*), ознаку просторової суміжності передають префікси, значення яких домінує над значенням суфікса, внаслідок чого, фактично, втрачається властивість збірності останнього.

Цікавим видається утворення мікротопоніма *Заліс* – невелика нива по другому боці лісу (с. П'ятигори Зд) [3, ч. 3, с. 55]. На перший погляд (і так часто подається в ономастичних працях) – це поєднання префікса *За-* і основи *ліс*. Проте, на нашу думку, варто підтримати твердження Ю. О. Карпенка та Д. Г. Бучка про те, що мікротопонім *Заліс* виник із продуктивної у слов'янській топонімії прийменникової конструкції *За лісом*, шляхом відкидання флексії орудного відмінка в сполученні *за лісом*. Тому логічна послідовність словотворчого процесу виглядає так: *за лісом* > *За лісом* > *Заліс(ом)* > *Заліс* [1, с. 266].

Способом субстантивзації утворено назву *Лісова* – куток біля лісу (с. П'ятигори Зд) [3, ч. 3, с. 54]. У поєднанні онімізованого відносного прикметника *від основи ліс* із назвою топооб'єкта, розміщеного в лісі, функціонують словосполучення *Лісова криниця* – урочище (с. Тайкури Рв) [3, ч. 2, с. 27] та *Лісове озеро* – середлісне джерельне водоймище (с. Карпилівка Рв) [3, ч. 2, с. 90].

Важливе місце в мікротопонімії Рівненщини належить синтаксичним дериватам. Насамперед, це складені назви, утворені шляхом лексикалізації та онімізації словосполучень, в яких опорним компонентом виступає мікротопонім *Ліс* (*Лісок*), а атрибутивним означенням – відповідний ад'єктив. Диференціюємо їх за лексико-граматичними розрядами прикметників з урахуванням релевантних особливостей географічного об'єкта так: конструкції з якісними прикметниками, що вказують на його колір, розмір: *Білий ліс* (*[б'ілий л'іс]* с. Сварицевичі Дбр) [5, т. 1, с. 47], *Чорний ліс* (сс. Глинськ, Уїздці Зд) [3, ч. 3, с. 58, 69], *Великий ліс* (с. Ступне Зд) [3, ч. 3, с. 122], *Довгий лісок* (с. Сварицевичі Дбр); конструкції з присвійними прикметниками, що означають належність власникові (особі): *Браньків ліс* (с. Йосипівка Зд) [3, ч. 3, с. 35], *Ясенів ліс* (с. Урвенна Зд) [3, ч. 3, с. 39], *Тучків лісок* (с. Цурків Зд) [3, ч. 3, с. 63], *Варивонів ліс* (с. Клопіт Зд) [3, ч. 3, с. 82], *Мацьків лісок* (с. Підгайне Зд) [3, ч. 3, с. 126], *Билімів ліс* (*[би'л'імов л'іс]* с. Лопавше Дм) [5, т. 1, с. 43], *Германів лісок* (с. Білівські Хутори Рв) [3, ч. 2, с. 129], *Петрів лісок* (с. Олександрія Рв) [3, ч. 2, с. 59], *Хомів лісок* (с. Рогачів Рв) [3, ч. 2, с. 88], *Попів ліс* (с. Клопіт Зд) [3, ч. 3, с. 82]; конструкції з присвійно-відносними прикметниками: *Жемговий ліс* (с. Білашів Зд) [3, ч. 3, с. 133], *Панський ліс* (сс. Бронники, Забороль Рв) [3, ч. 2, с. 54, 97]; конструкції з відносними прикметниками, що вказують на приналежність чи релятивність: *Брищанський ліс* [*брищан'с'кий л'іс]* (с. Новоукраїнка Мл) [5, т. 1, с. 70], *Казенний ліс* (с. Ступне Зд) [3, ч. 3, с. 122], *Удельний ліс* (с. Новостав Рв) [3, ч. 2, с. 109]; конструкції з відносними прикметниками, що виражають природні та

функціональні особливості топооб'єкта: *Крейдяний ліс* [кред'аний л'іс] (с. Пугачівка Мл) [5, т. 1, с. 376], *Козигірський ліс* [козиг'ірс'кий л'іс] (с. Довгошиї Мл) [5, т. 1, с. 348]; конструкції з відносними прикметниками, утвореними від числівникових основ: *Перший ліс*, *Другий ліс* (с. Уїздці Зд) [3, ч. 3, с. 69].

Поодинокі фіксуються конструкції типу: *прийменник + іменник: На лісок* – пасовище (с. Мізочок Зд) [3, ч. 3, с. 84], *прийменник + прикметник + іменник: Під ярий лісок* – орний ґрунт коло «ярого» (молодого) лісу (с. Мізочок Зд) [3, ч. 3, с. 84], *іменник + прийменник + іменник: Ланки під лісом* – наділи орної землі в околиці лісу (с. Переділи Рв) [3, ч. 2, с. 184].

За межами досліджуваного регіону система власних назв від апелятива *ліс* кількісно значна та репрезентує різносторонню семантику (пор. мікротопоніми Чернігівсько-Сумського Полісся [8, с. 111, 169, 219], Волині, Львівщини, Люблінського воєводства Польщі [5, т. 1, с. 280-281; 5, т. 2, с. 26-30, 208-210]).

Отже, власні назви лісу та прилісових об'єктів, мотивовані географічними термінами *бір, ліс*, складають замкнену систему відапелятивних утворень слов'янського походження, яка поповнюється й розвивається шляхом онімізації їхніх лексико-семантичних, морфологічних та синтаксичних дериватів, а також лексикалізованих прийменникових конструкцій.

Скорочення назв районів: Бр – Березнівський, Вл – Володимирецький, Гщ – Гощанський, Дм – Демидівський, Дбн – Дубенський, Дбр – Дубровицький, Зр – Зарічненський, Зд – Здолбунівський, Кс – Костопільський, Мл – Млинівський, Ос – Острозький, Рд – Радивилівський, Рв – Ровенський, Рк – Рокитнівський, Ср – Сарненський.

Література:

1. Дмитро Бучко. Лексико-мотиваційні та структурно-словотвірні особливості мікротопонімії Перегінщини / Д. Бучко // Незгасимий СЛОВОСВІТ : збірник наукових праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / [уклад. М. Філон, Т. Ларіна]. – Х. : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 260-271.
2. Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1-6.
3. Пура Я. О. Край наш у назвах / Я. О. Пура. – Рівне, 1991-2002. – Ч. 1-4.
4. Пура Я. О. Походження назв територіальних мікрооб'єктів Рівненщини / Я. О. Пура. – Рівне, 1990. – Т. 1. – 206 с.
5. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель : [у 2-х т.] / [упорядкув. Г. Л. Аркушина]. – Луцьк : Вежа, 2006–2007. – Т. 1-2.
6. Словник української мови : [в 11 т.] / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I-XI.
7. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / Н. И. Толстой / [отв. ред. С. Б. Бернштейн]. – М. : Наука, 1969. – 260 с.
8. Черепанова Е. А. Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 458 с.
9. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини: дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 01 / Шийка Світлана Володимирівна. – К., 2013. – Додаток А. Словник народних географічних термінів Ровенщини. – 160 с.
10. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под. ред. О. Н. Трубачёва, А. Ф. Журавлёва]. – М. : Наука, 1974–2011. – Вып. 1-37.